

Kur'an ve Sünnet Işığında Selçuklu Ekonomisi, İkta Sistemi ve Mali Kurumların Eleştirel Değerlendirmesi

¹ Erdal Arslan

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Öz: Bu çalışmada, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin klasik ve kriz dönemleri mali yapıları; toprak yönetimi, müsadere uygulamaları, vergilendirme politikaları, para-darphane rejimleri, Divan bürokrasisi ve esnaf teşkilatları ekseninde inceleme konusu yapılmıştır. Bu kurumsal yapılar; Kur'an ve Sünnet ışığında mülkiyet, adalet, emek, kamu menfaati (maslahat) ve hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde eleştirel bir analize tabi tutulmuştur. Selçuklular, İslam hukukunu toplumsal ve adli nizamın ana dayanağı yapsalar da pratik mali ihtiyaçlar, askeri zaruretlere ve İran-Sasanî devlet geleneğinin etkisiyle zaman zaman şer'î sınırların dışına çıkan örfi uygulamalara ve bütçe politikalarına başvurmuşlardır.

Çalışmada, askeri-mali bir yapı olan İkta Sistemi; Kur'an'ın mülkiyet, emanet ve emek-değer ilişkisi bağlamında incelenmiş; sistemin zirai üretimi arttırmasına rağmen, servetin askeri aristokraside toplanmasına ve köylünün mülksüzleşmesine yol açan yönleri fıkhi açıdan tartışılmıştır. Ayrıca, mülkiyetin dokunulmazlığı (Harem-i İsmet) ilkesiyle çatışan müsadere sistemi, şer'î dayanağı bulunmayan örfi vergiler ve İlhanlı tahakkümü altındaki kriz dönemi mali pratikleri analiz edilmiştir. Son olarak, ticari hayatı ahlaki ve hukuki bir temele oturtan Ahilik teşkilatı, kervansaray mimarisi, ilk ticari sigortacılık örnekleri ve para politikaları incelenerek, Selçuklu maliyesinin saf bir İslam fıkhi uygulamasından ziyade, fıkhi normlar ile örfi siyasetin dinamik, pragmatik ve eklektik bir hibriti olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Maliyesi, İkta Sistemi, Müsadere, Sâhib Ata Fahreddin Ali, Ahilik Teşkilatı, Ekonomik Adalet, Harem-i İsmet, Maslahat.

A Critical Evaluation of Seljuk Economy, the Iqta System, and Financial Institutions in the Light of the Quran and Sunnah

Abstract: This study examines the fiscal structures of the Great Seljuk Empire and the Anatolian Seljuk State during their classical and crisis periods through the axes of land management, confiscation practices, taxation policies, monetary-mint regimes, the Divan bureaucracy, and artisan organizations. These institutional structures have been subjected to a critical analysis within the framework of the principles of property, justice, labor, public interest (maslahat), and equity in the light of the Quran and the Sunnah. Although the Seljuks made Islamic law the primary pillar of the social and judicial order, they occasionally resorted to customary (örfi) practices and fiscal policies that exceeded Sharia boundaries due to practical financial needs, military necessities, and the influence of the Irano-Sasanian state tradition.

In the study, the İkta System—a military-fiscal structure—is examined in the context of the Quranic concepts of property, trust (emanet), and labor-value relations; while acknowledging the system's role in increasing

¹ Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisat Bölüm, ✉ erdalarslan@selcuk.edu.tr, 0000-0003-4892-2963, ◆ id | q

Cite | Kaynak Göster: Arslan, Erdal. "Kur'an ve Sünnet Işığında Selçuklu Ekonomisi, İkta Sistemi ve Mali Kurumların Eleştirel Değerlendirmesi." *Homo Islamicus: İslam Ekonomisi Çalışmaları Dergisi*, no. 2 (2025): e-0201.

<http://doi.org/10.5281/zenodo.22094036>

Licence | Lisans: CC BY-NC-ND 4.0 |

homoislamicus.org | info@homoislamicus.org

agricultural production, its aspects leading to the accumulation of wealth within the military aristocracy and the proletarianization of the peasantry are discussed from a fiqh (Islamic jurisprudence) perspective. Furthermore, the confiscation system, which conflicted with the principle of the inviolability of property (Harem-i İsmet), customary taxes lacking a basis in Sharia, and crisis-era fiscal practices under Ilkhanid dominance are analyzed. Finally, by examining the Ahi organization—which established commercial life on a moral and legal foundation—caravanserai architecture, early examples of commercial insurance, and monetary policies, it is concluded that Seljuk finance was not a pure implementation of Islamic fiqh, but rather a dynamic, pragmatic, and eclectic hybrid of jurisprudential norms and customary politics.

Keywords: Seljuk Finance, İqta System, Confiscation, Sahib Ata Fahreddin Ali, Ahi Organization, Economic Justice, Inviolability of Private Property, Public Interest

1. Giriş

İslam iktisat tarihi, teorik fıkhi normlar ile bu normların somut devlet aygıtları eliyle dönüştürülme, esnetilme ve uygulanma pratiklerinin dinamik bir sentezidir. 11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının siyasi ve askeri hamiliğini üstlenen Selçuklular, sadece sınırları genişleten askeri bir güç olarak öne çıkmamış; İslam coğrafyasının sosyo-ekonomik çehresini değiştiren, kendilerine özgü kurumsallaşmış bir mali sistem de inşa etmişlerdir. Bu sistemin teolojik, ahlaki ve hukuki meşruiyet zemini doğrudan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Sünneti üzerine kurulmuş olsa da; uygulamada “devletin bekası”, “ordunun finansmanı”, “İlhanlı ağır vergi yükümlülükleri” ve “kamu menfaati (maslahat)” gibi gerekçeler, fıkhi sınırları zorlayan örfi enstrümanların doğmasına yol açmıştır (Tabakoğlu, 2016).

Selçuklu iktisadi zihniyetinin merkezinde çift kutuplu bir gerilim yer alır: Bir yanda servetin belirli bir zümrede tekelleşmesini ve tabakalaşmayı engelleyen Kur'anî adalet ideali; diğer yanda ise Sasanî-İran devlet geleneğinden tevarüs edilen, saltanatın mutlakîyetini ve hazineyi her ne pahasına olursa olsun dolu tutmayı hedefleyen merkezîyetçi maliye tasarımı bulunmaktadır. Siyasetname geleneğinde bu durum, “hükümdarın adaleti ile devletin gücü” arasında kurulan bir illiyet bağıyla meşrulaştırılmaya çalışılsa da, makroekonomik kriz anlarında sarkaç genellikle örfi siyaset ve devletin pragmatik ihtiyaçları lehine kaymıştır (Nizamülmülk, 1999). İslam hukukçuları (fukaha), devlet başkanına kamu yararını gözetmek şartıyla geniş bir düzenleme yetkisi (“siyaset-i şer'îyye”) tanımışlarsa da bu yetkinin sınırları, Selçuklu maliye pratiğinde sıklıkla tartışma konusu olmuştur.

2. İktâ Sistemi, Emek-Değer İlişkisi Bağlamında Mülkiyet Çelişkisi ve Askeri-Mali Reformlar

Selçuklu toprak rejiminin, askeri teşkilatının ve mali yapısının omurgasını oluşturan İktâ Sistemi; mülkiyeti devlete ait olan arazilerin (Miri / Arzi-i Memleket) vergi gelirlerinin veya tasarruf haklarının, belirli hizmetler (özellikle askeri hizmet ve asayişin temini) karşılığında emirlere, askerlere ve devlet memurlarına devredilmesine dayanır

(Köymen, 1989). Bu sistem, İslam hukukunun mülkiyet ve emek felsefesiyle çift yönlü, paradoksal bir ilişki içindedir. Kur'an-ı Kerim, iktisadi hayatın temel meşruiyet zeminini doğrudan bireysel emek ve adil bölüşüm üzerine kurmuştur: “İnsan için ancak çalıştığının karşılığı vardır” (Necm, 53/39); “Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin” (Bakara, 2/188); “O mallar, içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir servet haline gelsin” (Haşr, 59/7).

Sünnet perspektifinden bakıldığında, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine döneminde atıl arazileri üretime kazandırmak adına yaptığı “iktâ-i arazi” (toprak tahsisi) uygulamaları mevcuttur (Kapar, 2019). İslam fıkhiinde yer alan “Kim bir ölü (atıl) toprağı ihya ederse, o toprak onundur” (Ebû Dâvûd, İmâre, 37) hadisi, emeğe dayalı özel mülkiyetin en büyük teşvikçisidir. Selçuklu modeli, toprağı üst üste üç yıl sebepsiz yere ekmeyen köylünün elinden tasarruf hakkını alarak üretimin sürekliliğini sağlamak amacıyla kurulmuş ve bu yönüyle ataleti reddeden İslam ruhuyla tam bir uyum yakalamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin en radikal ve kalıcı mali kararı, Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde Vezir Nizâmülmülk tarafından İktâ Sistemi'nin yeniden düzenlenerek devletin temel mali yapısı haline getirilmesidir (Nizamülmülk, 1999). Bu askeri-mali reform kapsamında merkeze uzak toprakların vergi gelirleri, nakit maaş ödemek yerine doğrudan askerlere ve komutanlara (iktâ sahipleri) bırakılmıştır. Bu kararın makroekonomik sonucu olarak, merkezi hazineye nakit yükü getirmeden “Sipahiler” adı verilen çok büyük bir ordu finanse edilmiş, tarımsal üretimde süreklilik sağlanmış ve taşrada vergi toplama maliyeti sıfıra indirilmiştir (Köymen, 1989). Bu sistem daha sonra Anadolu Selçuklu ve Osmanlı (Tımar) maliyesine de temel oluşturmuştur.

Ancak Selçuklu askeri iktâ modeli, Kur'an ve Sünnet'in idealize ettiği “özel mülkiyetin yaygınlaştırılması” hedefiyle derin bir yapısal çelişki barındırır. Erken İslam dönemindeki iktalar genellikle toprağın mülkiyetini veya ihyasını hedeflerken, Selçuklu iktası bir vergi tahsis mekanizmasına dönüşmüştür. Sistemin fıkhi ve iktisadi çelişkileri şu noktalarda yoğunlaşmaktadır:

Mülksüzleşme ve Sınıfsal Temerküz: Toprağın çıplak mülkiyetinin (rakabe) devlette kalması ve kullanım hakkının mukta (iktâ sahibi) ile reaya (köylü) arasında bölünmesi, köylünün kalıcı olarak mülksüzleşmesine yol açmıştır. Kur'an'ın Haşr Suresi 7. ayetinde menettiği “servetin belirli bir zümrede tekelleşmesi” riski, Selçuklu'da askeri bir aristokrasinin (mukta'lar) eliyle tecessüm etmiştir.

Emek-Değer Ayrışması: Köylü toprağı bizzat işleyen, alın teri döken özne olmasına rağmen; ürettiği artı-değerin büyük kısmı, toprağı hiçbir fiziki emek sarf etmeyen, sadece askeri/siyasi gücü elinde bulunduran mukta tarafından vergi adı altında

toplanmıştır. Bu durum, Necm Suresi 39. ayetindeki emek-değer ilişkisini zedelemektedir.

Taşra Sömürüsü Riski: Mukta'lar, merkeze uzak taşra topraklarında kendilerini mutlak birer derebeyi gibi görme eğilimine girmişlerdir. Nizamülmülk'ün Siyasetname'de mukta'ların reayaya zulmetmesini şiddetle yasaklayan uyarıları, aslında sistemin taşrada sınıfsal bir sömürü aracına dönüşme riskine karşı alınmış kurumsal bir önlemdir (Nizamülmülk, 1999).

Büyük Selçuklu döneminde Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki taht kavgaları esnasında, ordunun sadakatini sağlamak amacıyla iktaların irsîleşmeye (babadan oğula geçmeye) başlaması, merkezi otoritenin toprağı denetleme gücünü zayıflatmıştır. Fıkhen mülkiyeti devlete ait olan ve “emanet” niteliğı taşıyan kamu arazileri, mukta ailelerin fiili “mülkü” haline gelerek İslam hukukundaki kamu malı koruma felsefesini zedelemiştir.

3. Harem-i İsmet İlkesi Karşısında Müsadere ve Örfi Vergiler

Selçuklu maliye yönetiminin en çok tartışılan ve İslam hukukunun mülkiyet dokunulmazlığı ilkesiyle doğrudan çatışan uygulamalarından biri Müsadere Sistemidir. Müsadere; görevden alınan, haksız kazanç sağladığı iddia edilen, devlete karşı isyan eden veya siyaseten gözden düşen devlet adamlarının, bürokratların ve bazen de zengin tüccarların tüm mal varlıklarına merkezi otorite (hükümdar) tarafından el konulmasıdır (Akyılmaz, 2008). İslam fıkında ve genel İslam hukuk doktrininde, bireyin meşru yollardan edindiğı mal varlığı, canı ve namusu gibi dokunulmaz bir kutsallığa sahiptir; bu durum Harem-i İsmet (Mülkiyetin Dokunulmazlığı) olarak adlandırılır. Hz. Peygamber (s.a.v.) Veda Hutbesi'nde bu ilkeyi evrensel bir insan hakları beyannamesi olarak sunmuştur: “Mallarınız, kanlarınız ve namuslarınız, bu ayınızda, bu gününüzde nasıl mukaddes ise birbirinize de öyle mukaddestir” (Müslim, Hac, 147).

Selçuklu idaresi, müsadere uygulamalarını genellikle “haksız kazancın tespit edilerek Beytülmal'e iadesi” veya devletin iktisadi darboğaza girdiğı kriz dönemlerinde “kamu maslahatının korunması” gibi fıkhi argümanlarla savunmuştur. Nitekim Hz. Ömer dönemindeki mukaaseme (valilerin mallarının yarısının Beytülmal'e aktarılması) uygulaması buna tarihsel bir emsal olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak Selçuklu'daki müsadere pratiğı, şer'î sınırların ve hukuki güvencelerin dışına taşmıştır:

Suçun Şahsiliğı İlkesinin İhlali: Müsadere edilen bürokratin sadece haksız kazancına değil, helal yoldan edindiğı mallarına ve hatta varislerinin haklarına da el konulmuştur. Bu durum, Kur'an'ın “Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez” (En'âm, 6/164) ayetiyle teyit edilen suçun şahsiliğı ilkesini açıkça çiğnemektir.

Yargısız Tasfiyeler: Bağımsız kadılar tarafından yönetilen şer'î bir mahkeme süreci tam anlamıyla işletilmeden, sırf hükümdarın örfi emirleriyle veya maliye bütçesini dengeleme amacıyla yapılan müsadere, fıkhi açıdan açık birer sapmadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk'ün öldürülmesinin ardından, onun soyundan gelen birçok bürokratin malları sonraki sultanlar ve rakip hizipler tarafından müsadere edilmiştir (Köymen, 1989). Benzer şekilde, Anadolu Selçuklu Devleti'nde II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Vezir Sâdeddin Köpek'in yönlendirmesiyle, aralarından Kemaleddin Kamyar gibi tecrübeli devlet adamlarının da bulunduğu pek çok bürokrat yargısız infaz edilmiş ve mülkleri müsadere edilerek hazineye aktarılmıştır (Turan, 2005). Bu durum, bürokraside can ve mal güvenliğini yok ederek kurumsal çöküşü hızlandırmıştır.

Benzer bir fıkhi ve iktisadi çelişki vergilendirmede de görülür. İslam hukukunun öngördüğü standart Şer'î Vergiler (öşür, haraç, cizye, zekat) dışında Selçuklu maliyesi, kriz ve zaruret dönemlerinde Örfi Vergiler (avam-ı sultaniyye, tekâlif-i örfiyye) ihdas etmiştir (Layout / Mâverdî, 1994). İmam Gazali gibi dönemin büyük fukahası, ordunun finansmanı ve İslam topraklarının savunulması gibi mutlak zaruret anlarında zenginlerden ek bir vergi alınabileceğine (istislah/maslahat gereği) cevaz vermişlerdir (Orman, 2002). Ancak Gazali bu cevazı, devletin lüks harcamalarını kısması ve verginin sadece zaruret miktarınca alınması şartına bağlamıştır.

Selçuklu idaresi ise İran devlet geleneğinin etkisiyle örfi vergileri kalıcı ve keyfi hale getirmiştir. Bu durumunun en belirgin örneği Sultan Sencer döneminde yaşanmıştır. Sencer döneminde Katvan Savaşı yenilgisi ve Oğuz isyanları sebebiyle maliye büyük bir çöküş yaşamış; savaş masraflarını karşılamak adına geleneksel vergilerin dışına çıkılarak halktan ve tüccarlardan şer'i hukukun sınırlarını zorlayan olağanüstü vergiler (örfi vergiler) toplanması kararlaştırılmıştır (Turan, 2005). Bu kararın mali sonucu olarak, ağır mali yükümlülükler yerel halkın ve özellikle Oğuz boylarının devlete olan bağlılığını koparmış, halkın mülkiyet hakkını ihlal etmiş, tarımsal üreticiyi çökertmiş ve nitekim 13. yüzyılda Anadolu'yu sarsan Babai İsyanı gibi büyük toplumsal patlamaları tetikleyerek imparatorluğun içten içe çöküşünü hızlandırmıştır (Ocak, 2016).

4. Divan Bürokrasisi, Bütçe Düzenlemeleri ve Hukuk Çatışması

Selçuklu devlet aygıtında mali işlerin yürütülmesi, kurumsallaşmış bir Divan yapısına dayanıyordu. Merkezi maliyenin yönetim merkezi Divan-ı İstifa idi ve başında "müstevfî" unvanlı baş maliyeci bulunurdu. Bu divan, devletin gelir-gider dengesini kontrol etmek, vergileri tarh ve tahsil etmekle görevliydi (Köymen, 1989). Melikşah döneminde imparatorluğun zirve noktasına ulaşmasıyla birlikte bütçe gelirleri muazzam bir seviyeye çıkmış; Nizâmülmülk'ün tavsiyeleriyle Divan-ı İstifa yeniden

yapılandırılarak eyaletlerden gelen gelirlerin merkezde toplanması sıkı kurallara bağlanmıştır (Nizamülmülk, 1999). Ancak Sultan Melikşah'ın vefatından sonra başlayan taht kavgaları (Fetret Devri), merkezi hazinenin eyaletler üzerindeki mali kontrolünü kaybetmesine yol açan negatif bir dönüm noktası olmuştur (Köymen, 1989).

Bu kurumsal yapının üzerinde, şer'î ve örfi hukukun sınırlarını belirleyen iki önemli denetim mekanizması mevcuttu: Divan-ı Eşraf (Teftiş Kurulu) ve Divan-ı Mezalim (Yüksek Adalet Mahkemesi). Bu yapılar arasındaki ilişkiler, İslam hukukunun kurumsal adalet tasarımı açısından şu çatışma ve dengeleri barındırmaktaydı:

Divan-ı İstifa ve Mali Meşruiyet: Müstevfîlerin bütçeyi dengelemek adına topladıkları örfi vergiler, şer'î mahkemelerin (kadılık kurumunun) denetimi dışındaydı. Divan-ı İstifa, bütçe açıklarını kapatmak amacıyla “maktu vergi” usullerine başvurduğunda, yerel amiller halktan fıkhi oranların çok üzerinde talepte bulunabiliyordu. Bu durum, Divan bürokrasisi ile fıkhi normları arasında kalıcı bir gerilim üretmiştir.

Divan-ı Eşraf'ın Sınırları: Mali ve idari denetimden sorumlu olan Divan-ı Eşraf, taşradaki yolsuzlukları ve usulsüz vergi tahsilatlarını denetlemekle yükümlüydü. Ancak bu denetim mekanizması, hükümdarın ya da güçlü askeri emirlerin örfi siyaset gereği verdikleri kararları (örneğin haksız müsadere veya muafiyetler) sorgulama yetkisine sahip değildi. Fıkhtaki “iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak” (emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker) ilkesinin kurumsal bir yansıması olması gereken bu divan, siyasi baskılar altında çoğunlukla sadece teknik bir hesap kontrol organına dönüşmüştür.

Divan-ı Mezalim ve Örfi Siyaset: Sultanın başkanlık ettiği Divan-ı Mezalim, sıradan kadıların güçlerinin yetmediği yüksek düzeydeki bürokratların ve askeri elitlerin suiistimallerini (mezalim) yargılama merciydi (Mâverîdî, 1994). Siyaseten adalet dağıtma işlevi gören bu mahkemeler, fıkhi usulündeki katı ispat şartlarından ziyade, hükümdarın “kamu düzenini koruma” yetkisine (siyaset-i şer'îyye) dayanıyordu. Dolayısıyla, Divan-ı Mezalim bir yandan halkı zalim muktalara karşı koruyan bir adalet kapısı işlevi görürken, diğer yandan hükümdarın şer'î hukuku esneterek kendi örfi otoritesini pekiştirdiği pragmatik bir araca dönüşebiliyordu.

5. Kriz Dönemi Maliyesi ve Moğol Tahakkümü (Vezir Sâhib Ata Dönemi)

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollara (İlhanlılar) yenilmesinin ardından, Selçuklu mali yapısı tam bir çöküş ve sömürgeleşme sürecine girmiştir. İlhanlılara ödenen yıllık ağır haraçlar, olağanüstü savaş tazminatları ve Anadolu'da konuşlanan Moğol ordularının ikame giderleri, Selçuklu bütçesini kronik bir iflasa sürüklemiştir (Aksarayî, 2000). Bu kriz döneminde maliyenin ve devletin yönetimini üstlenen en önemli figür, Vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali olmuştur. Sâhib Ata, İlhanlıların bitmek bilmeyen mali taleplerini karşılamak ile Anadolu halkının sosyo-

ekonomik varlığını sürdürmesini sağlamak arasında pragmatik bir bütçe mühendisliği yürütmüştür. Bu dönemin mali pratikleri ve fıkhi yansımaları şu şekildedir:

Ağır Örfi Vergiler ve Maslahat İlkesinin Esnetilmesi: Sâhib Ata döneminde, İlhanlı hamilerine gönderilecek altınları toplamak adına “salgun” adı verilen ve halkın ödeme gücünü aşan olağanüstü vergiler konulmuştur. Fıkıhtaki “zaruretlar memnu olan şeyleri mübah kılar” ve “kamu menfaati” (maslahat-ı mürsele) ilkeleri, bu dönemde halkın elindeki nakit ve mahsulün cebren toplanmasını meşrulaştırmak için en üst sınırdaki kullanılmıştır. Devletin tamamen haraca bağlanması karşısında fukaha, istila ve yok oluşu engellemek adına bu ağır örfi yükümlülükler kerhen cevaz vermek zorunda kalmıştır. Moğollara ödenen yıllık ağır haracı ve rüşvetleri karşılayabilmek adına Selçuklu sultanları ve vezirlerinin (özellikle Muineddin Pervane ve Sahip Ata) aldığı bu kararlar, Anadolu’daki zenginliklerin Moğol merkezine (Tebriz) akmasına yol açmış ve Selçuklu hazinesini tamamen kurutmuştur (Aksarayî, 2000).

Mali Kaynak Oluşturma Yöntemi Olarak İltizam ve Mülkleşme: Divan-ı İstifa, nakit ihtiyacını karşılayabilmek için ikta topraklarının vergi gelirlerini “iltizam” usulüyle zengin mültezimlere veya tüccarlara açık artırma yoluyla satmaya başlamıştır (İnalçık, 2000). Bu durum, toprağın üzerindeki şer’î korumayı kaldırmış ve mültezimlerin kârlarını artırmak adına köylüyü vahşice sömürmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, nakit sağlama karşılığında miri arazilerin bir kısmı şahıslara “mülk” olarak satılmış, böylece devletin toprak üzerindeki tasarruf yetkisi ve uzun vadeli gelir tabanı yok edilmiştir.

Vakıf Kurumu Üzerinden Servet Koruma Stratejisi: Vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali, başta Konya, Sivas ve Kayseri olmak üzere Anadolu’nun dört bir yanında devasa dini-sosyal yapılar inşa ettirmiş ve buralara büyük mülkler vakfetmiştir. Bu yoğun vakıf faaliyeti, bir yandan toplumsal dayanışmayı ayakta tutarak Babai İsyanı sonrası dağılan sosyal dokuyu tamir etmeyi hedeflerken, diğer yandan fıkhi bir koruma kalkını işlevi görmüştür. Moğol istilacıların ve her an müsadere kararı alabilen Selçuklu sultanlarının müdahale edemediği yegane alan fıkhen dokunulmaz olan “vakıf mülkleri” idi. Devlet adamları, mülklerinin müsadere edilmesini önlemek ve ailelerinin geleceğini güvence altına almak için servetlerini vakıflaştırma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, kriz döneminde servetin şer’î hukuk arkasına sığınarak korunma çabasıdır.

6. Para Politikaları, Darphane Pratikleri ve Enflasyon

Selçuklu maliyesinin makroekonomik istikrarı, tedavüldeki para birimlerinin (altın dinar ve gümüş dirhem) istikrarına ve darphane politikalarına doğrudan bağlıydı. İslam fıkhi, paranın bir değer ölçüsü ve mübadele aracı olarak adaleti temsil etmesi gerektiğini öngörür. Kur’an’ın ölçü ve tartıda adaleti emreden hükümleri (Hûd, 11/85; Rahman, 55/9), para basımında paranın vezni (ağırlığı) ve ayarı (safılık derecesi) konusunda en

yüksek hassasiyetin gösterilmesini zorunlu kılar. Ancak siyasi ve askeri kırılmalar, Selçuklu darphane pratiklerinde fıkhi sınırların zorlandığı ekonomik krizlere yol açmıştır:

Para Ayarının Düşürülmesi (Tağşiş) ve Fıkhi Analizi: Büyük Selçuklu döneminde Sultan Sencer'in son yıllarında yaşanan Oğuz isyanı ve Anadolu Selçuklu'da Moğol tahakkümü altındaki dönemlerde, hazinenin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla gümüş dirhemlerin içine bakır karıştırılarak ayarının düşürülmesi (tağşiş) yoluna gidilmiştir (Barthold, 2014). Paranın içindeki değerli maden oranının azaltılması, piyasada hızla enflasyona (fiyat artışlarına) neden olmuştur. İslam hukukçuları, tağşiş uygulamasını halkın cebindeki satın alma gücünün gizlice gasp edilmesi olarak görmüş ve bunu "haksız kazanç" ve "hile" kapsamında değerlendirmişlerdir. Klasik fıkıh literatüründe hükümdarın paranın ayarıyla oynaması, halka zulüm ve haksız vergilendirme olarak nitelendirilerek şiddetle yasaklanmıştır. Ancak Selçuklu maliyesi, askeri harcamaları finanse edebilmek adına bu finansal manipölasyona başvurmadan çekinmemiş; Moğol sömürüsü altında Selçuklu parası piyasada itibarını tamamen kaybetmiştir.

Darphane Yönetimi ve İltizam Sistemi: Selçuklu darphaneleri (Darü'l-darb), doğrudan devlet eliyle işletildiği gibi, kriz dönemlerinde vergi gelirlerini peşin almak amacıyla mültezimlere ihale edilmiştir. Darphanelerin kâr odaklı şahıslara kiralanması, piyasadaki paranın standardizasyonunu bozmuş, farklı bölgelerde farklı ayarda paraların basılmasına yol açarak ticari hayatta güvensizlik üretmiştir. Bu durum, parayı basma ve koruma yetkisini devlet başkanına bir "kamu emaneti" olarak yükleyen şer'î ilkelerle açıkça çelişmektedir.

7. Uluslararası Ticaret, Devlet Sigortası ve Kervansaray Müessesesi

Anadolu Selçuklu Devleti, mülkiyet ve vergilendirme alanındaki merkezîyetçi ve kısıtlayıcı örfi politikalarını, ticari alanda uyguladığı tam bir serbestiyet, liberal açılım ve devlet koruması teşvik politikasıyla dengelemiştir (Turan, 2015). Selçuklu sultanları, uluslararası ticaret rotalarını Anadolu'ya çekmek için limanları (Sinop, Antalya, Alanya) fethetmiş, yabancı devletlerle ticari anlaşmalar imzalayarak gümrük indirimleri uygulamış ve küresel bir ticaret ağı örmüşlerdir. Bu ticari atılım, meşru ticareti öven ve sömürüye dayalı faizi yasaklayan Kur'an hükümlerinden beslenmektedir: "Allah, alışverişi helal, faizi haram kıldı" (Bakara, 2/275); "Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı aranızda haksız yere yemeyin" (Nisâ, 4/29). Hz. Peygamber'in "Doğru ve güvenilir tüccar, peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraberdir" (Tirmizî, Büyû', 4) hadisi de tüccarlığa yüksek bir sosyal statü kazandırmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'ni bir ticaret imparatorluğuna dönüştüren en özgün mali karar, sultanlar (özellikle I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykavus) tarafından uygulamaya konulan Devlet Sigortası sistemidir (Turan, 2015). Bu karar kapsamında Selçuklu topraklarında (kara ve deniz yollarında) haydutlar veya korsanlar tarafından saldırıya uğrayan, malları zarar gören yerli ve yabancı tüm tüccarların maddi kayıpları devlet hazinesinden (Beytülmal) tazmin edilmiştir. Bu uygulama, fıkıhtaki “Zararın izale edilmesi” ilkesinin muazzam bir yansıması olup, dünyada ilk sayılan sigortacılık kararı olarak Anadolu'yu uluslararası ticaretin merkezi haline getirmiş ve gümrük gelirlerini (bac) zirveye taşıyarak hazineyi inanılmaz derecede zenginleştirmiştir (Erdmann, 1961).

Fiskal stratejinin bir diğer ayağı olarak sultanlar, ticaret yolları üzerinde her 30-40 kilometrede bir (bir günlük deve yürüyüşü) kervansaraylar ve ribatlar inşa edilmesini devlet politikası haline getirmişlerdir. Bu kurumlarda yolcuların din, dil, ırk ayrımı gözetilmeksizin 3 gün boyunca ücretsiz olarak barınması, beslenmesi, binek hayvanlarının bakımının yapılması ve hastaların tedavi edilmesi ferman buyrulmuştur. Kervansaray vakıfları, Kur'an'ın yolda kalmışlara yardım edilmesini emreden zekât ve infak ayetlerinin (Tevbe, 9/60) kurumsal bir müesseseye dönüştürülmüş halidir. Ayrıca, liman kentlerinin fethinden sonra yabancı tüccarlara gümrük vergisi indirimleri tanınmıştır. Bu kararlar, kısa vadede hazineden harcama gerektirse de uzun vadede Anadolu'yu paranın aktığı bir coğrafya yapmıştır. Ancak bu sistemin iktisadi rasyonalitesi, tamamen devletin askeri ve siyasi olarak güçlü olduğu dönemlerle sınırlı kalmış; Moğol istilası sonrası yolların güvensizleşmesiyle sigorta ve kervansaray sistemi de işlevini yitirmiştir.

8. Kent Ekonomisi: Ahilik Teşkilatı, Esnaf Ahlakı ve Narh Politikası

Selçuklu kent ekonomisinin ve piyasa ahlakının denetimi; 13. yüzyılda Ahi Evran tarafından kurulan Ahilik (Fütüvvet) Teşkilatı eliyle yürütülmüştür (Çağatay, 1989). Ahilik; vahşi piyasa kapitalizminin fahiş kâr hırsını ve acımasız rekabet mantığını, İslam tasavvuf ahlakı ve fıkhi kurallarıyla törpüleyen sosyo-ekonomik bir kalkandır. I. Alâeddin Keykubad döneminde esnaf ve zanaatkarların örgütlendiği Ahilik Teşkilatı, mali ve sosyal bir güç olarak kabul edilmiş; üretim standartları, fiyatların belirlenmesi (narh sistemi) ve piyasa denetimi yetkileri devlet gözetiminde bu teşkilata bırakılmıştır.

Fütüvvetnameler, esnafın uyması gereken kuralları tamamen Kur'an ve Sünnet normlarına dayandırır. İslam fıkında kesinlikle yasaklanan karaborsacılık (ihtikâr) ve hileli üretime karşı iki temel kurumsal mekanizma geliştirilmiştir:

Narh Sistem (Fiyat Sabitleme): Arz-talep dengesinin bozulduğu veya tekelleşme riskinin doğduğu durumlarda, tüketicinin sömürülmesini engellemek, karaborsacılığı ve fahiş fiyat artışlarını önlemek amacıyla, kadı ve ahi heyeti ortaklığıyla mallara tavan

fiyat konulmuştur. Piyasa denetimi yetkileri çerçevesinde uygulanan bu narh sistemi sayesinde iç piyasada para istikrarı ve tüketici hakları korunmuştur.

Gedik Sistemi ve Orta Sandığı: Esnaf ve zanaatkâr sayısı nüfusun ihtiyacına göre sınırlandırılmış, yıkıcı rekabet engellenmiştir. Hatalı mal üreten, ölçü ve tartıda hile yapan esnafın cezalandırılması Sünnet'in piyasadaki müeyyidesidir. Ayrıca "Orta Sandığı" vasıtasıyla toplanan sermaye ile ihtiyacı olan esnafa faizsiz (Karz-ı Hasen) kredi sağlanmıştır.

Ancak bu sistemin eleştirel analizi yapıldığında, üretimi ve fiyatları aşırı derecede sabitleyen, rekabeti ortadan kaldıran katı yapısı, uzun vadede büyük ölçekli sermaye rasyonalizasyonunu ve sanayi tipi üretim genişlemesini sınırlandırmıştır. Sistem, ahlaki açıdan mükemmel bir denge sunsa da, makroekonomik büyüme ve sermaye birikimi açısından statik bir model üretmiştir.

9. Karşılaştırmalı Analiz ve Sistemsel Çelişkiler

Mali Yapı / Uygulama	İktisadi ve Siyasi Niteliği	Şer'î / Fıkhi Referansı	Eleştirel / Çelişkisi	Hukuki
İktâ Sistemi	Toprak vergi gelirlerinin asker ve bürokratlara hizmet karşılığı tahsisi. Vezir Nizamülmülk reformlarıyla kurumsallaşmıştır.	Ölü toprağın ihyası hadisi; tarımsal üretimin sürekliliğini sağlama.	Servetin aristokraside toplanması; köylünün mülksüzleşmesi; Haşr Suresi 7. ayet ile çelişki.	askeri
Müşadere Sistemi	Siyaseten gözden düşenlerin veya azledilen memurların mallarına el konulması.	Haksız kazancın ve rüşvetlerin Beytülmale iadesi argümanı.	Harem-i İsmet ihlali; yargısız tasfiyeler; suçun şahsiyeti ilkesinin çiğnenmesi (En'âm 164).	
Örfi Vergiler ve Salgun	Savaş, iç isyanlar ve Moğol baskısı (Sencer ve Sâhib Ata dönemleri) halktan toplanan nass dışı ek vergiler.	Kamu maslahatı (maslahat-ı mürsele); mali zaruret ve cihadın finansmanı kaidesi.	Keyfi ve kalıcı artışlar; Oğuz isyanlarını ve kopuşları tetikleyen mülkiyet ihlali.	
Kervansaray ve Ticari Sigorta	Uluslararası ticaret yollarının korunması ve zararların devletçe tazmini (Devlet Sigortası).	Kur'an'daki 'yolda kalmışlar' ayeti (Tevbe 60); fıkhîteki zararın izale edilmesi kaidesi.	Sistemin kalıcı kurumsal yapıdan ziyade, sadece devletin askeri/mali olarak güçlü olduğu dönemlerde işleyebilmesi.	

Mali Yapı / Uygulama	İktisadi ve Siyasi Niteliği	Şer'î / Fıkhi Referansı	Eleştirel / Çelişkisi
Ahilik ve Narh Uygulaması	Kent esnafının ahlaki örgütlenmesi; fiyat tespiti ve faizsiz kredi sandığı (I. Alâeddin Keykubad dönemi).	Karaborsanın reddi; ölçü-tartıda adalet ayetleri; Karz-ı hasen emri.	Sömürüyü engellerken; aşırı korumacı yapısıyla büyük ölçekli sermaye birikimini sınırlaması.
Para Politikası ve Tağşiş	Darphanelerde para basımı ve kriz dönemlerinde paranın bakır karıştırılarak değerinin düşürülmesi.	Paranın bir adalet ve değer ölçüsü olması; ölçü ve tartıda dürüstlük emirleri.	Tağşiş yoluyla halkın satın alma gücünün gizlice gasp edilmesi; paranın itibar kaybetmesi.

10. Sonuç

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin iktisadi, sosyal ve mali tecrübesi; İslam ekonomi teorisinin saf, teorik bir uygulaması olmaktan ziyade; İslam fıkhnının genel ilkeleri ile köklü İran-Sasanî ve kadim Türk devlet geleneklerinin pragmatik bir hibrittir. Selçuklu idaresi; klasik dönemde İktisadi sistemiyle tarımsal üretimi sürdürülebilir kılmış, kervansaraylar ve ticari sigortacılık modeliyle uluslararası ticareti Anadolu'ya çekmiş, kentlerde ise Ahilik teşkilatıyla piyasa ahlakını ve faizsiz dayanışmayı kurumsallaştırmıştır. Bu yönleriyle Selçuklu sistemi, İslam iktisat fıkhnının adalete, helal kazanca ve fukaranın korunmasına dair temel ideallerine hizmet etmiştir.

Ancak Moğol tahakkümü ve iç siyasi krizlerle birlikte sistemin saptığı pragmatik kulvar genişlemiştir. “Devletin bekası”, “mali zaruretler” ve “İlhanlı harçlarının ödenmesi” öne sürülerek uygulamaya konulan haksız müsadere sistemi, keyfi hale gelen örfi vergiler, paranın ayarıyla oynanan tağşiş politikaları ve iltizam usulü; Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'yle ilan ettiği mülkiyet dokunulmazlığı (Harem-i İsmet), suçun şahsiliği ve ekonomik adalet ideallerini merkezi otoritenin mutlakıyeti ve güñübirlik finansal kurtuluş hamleleri lehine feda etmiştir.

Vezir Sâhib Ata döneminde görüldüğü üzere, mali çöküşü engellemek adına fıkhi müesseselerin (vakıflar gibi) birer koruma kalkanına dönüştürülmesi, hukukun pratik ihtiyaçlar karşısındaki esnekliğini göstermesi açısından çarpıcıdır. Son tahlilde Selçuklu iktisat tarihi; teorik şer'î ilkelerin, pratik devlet ihtiyaçlarıyla ve dışsal egemenlik krizleriyle karşılaştığında nasıl esnetilebileceğini ve bu keyfilğin yapısal bir adaletsizliğe dönüştüğünde sistemin sosyo-ekonomik çözölüşünü nasıl kaçınılmaz olarak hızlandırdığını gösteren en ibretlik tarihsel laboratuvarlardan biridir.

Kaynakça

- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akılmaz, S. G. (2008). Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, (1), 389-420. <https://izlik.org/JA95TM89ZC>
- Barthold, W. (2014). *Türkistan: Moğol istilasına kadar* (Çev. K. Y. Koprman). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çağatay, N. (1989). *Bir Türk kurumu olan ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. Kur'an Yolu Meali ve Tefsiri, <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir>
- Ebû Dâvûd, S. b. E. (b.t.). *Sünen-i Ebû Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Erdmann, K. (1961). *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. Berlin: Gebr. Mann.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kapar, M. A. (2019). Hz. Muhammed Döneminde İktâ Uygulamaları. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 22, 283-308
- Köymen, M. A. (1989). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi: Cilt II (İdari, sosyal ve ekonomik tarih)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mâverî, Ebû'l-Hasen. (1994). *el-Ahkâmû's-Sultâniyye ve'l-velâyâtü'd-dîniyye*. (Çev. Asadullah Yate), London: Ta-Ha Publishers.
- Müslim, b. H. (b.t.). *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nizamülmülk. (1999). *Siyasetname* (Çev. M. A. Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2016). *Babailer isyanı: Aleviliğin tarihsel altyapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Orman, S. (2002). *Gazali'nin iktisat felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı mali tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tirmizî, M. b. İ. (b.t.). *Sünen-i Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Turan, O. (2005). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2015). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yazır, M. H. E. (1935). *Hak dini Kur'an dili*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.